

Dan had het werk onder de spoorwegaarbeiders meer succes, wanneer we althans organisator Hans Jahn geloven mogen, die vanuit Luxemburg voor de ITF het verzet op het spoor coördineerde. Heel wat sabotages in het Westen van Duitsland lijken op zijn organisatie terug te voeren, doch zoals Nelles terecht opmerkt: het vervoer, in het bijzonder dat naar de concentratiekampen, schijnt er niet onder geleden te hebben. België en Luxemburg waren niet de enige landen waar de ITF actief was. De Federatie had ook groepen in Marseille, Kopenhagen en Stockholm, terwijl in de Verenigde Staten Erich Krewet erin slaagde een goodwill-offensief van de nazi's in de wielen te rijden. ITF-activisten mengden zich voorts aan de kant van de Republiek in de Spaanse Burgeroorlog. Al deze activiteiten worden met veel gevoel voor detail behandeld en op de achtergrond staat steeds de dominerende figuur van Fimmen, die naar vermogen al deze activiteiten ondersteunde. Toch komt zijn persoon niet geheel uit de verf. Om bepaalde harde gegevens kon ook hij niet heen. Zo liep de kracht van de ITF terug, doordat een voor een belangrijke bonden wegvielen: de Duitse en vervolgens de Oostenrijkse en Tsjechoslowaakse. Bij gebrek aan geld en een toenemend overwerkte en verzwaakte Fimmen kon de ITF steeds minder doen.

Toch zou de federatie haar waarde bewijzen, toen ze in de oorlog ging samenwerken met de Engelse en Amerikaanse inlichtingendiensten. Zeelieden wisten soms nauwkeurige mededelingen te doen over de Duitse oorlogsinspanning, maar van daadwerkelijk arbeidersverzet was in Duitsland geen sprake. Tot teleurstelling van Knüfken en Jahn ook niet, toen het land murw geslagen zich in 1945 overgaf. In een slotbeschouwing laat Nelles zien hoe de oude bonden gewoon weer terugkwamen en hoe een aantal van de helden uit zijn boek nog een behoorlijke carrière wist te maken in de nieuwe Bondsrepubliek. Knüfken en zijn syndicalistische mannen vielen daar niet onder, Knüfken zou zelfs weer teruggaan naar Engeland.

Het boek van Dieter Nelles vormt een mooie aanvulling op de bestaande literatuur over de ITF. Het is gebaseerd op uitvoerig archiefonderzoek. De detaillering schaadt soms grote lijnen en structuren. Daarvoor krijgen we echter terug, dat ons nog eens duidelijk gemaakt wordt hoe belangrijk de erfenis van de Eerste Wereldoorlog tot 1945 was. Veel van de genoemde activisten werden actief tijdens de Duitse revolutie, de revolutie die voor veel andere Duitsers nu precies de dolkstoot was waarmee socialisten het vaderland in de rug troffen. De angst *vaterlandslose Geselle* te zijn, remde het socialistische Duitse verzet, de afkeer van die *Gesellen* voedde conformering aan het Derde Rijk. De verschillende houding van de autoriteiten in België (althans Antwerpen) en in Nederland, is ook op de Eerste Wereldoorlog terug te voeren. Aan Nederland was die oorlog grotendeels voorbijgegaan, maar België was bezet geweest. Huysmans had in die jaren geprobeerd de Tweede Internationale zoveel mogelijk intact te houden. Toen de Nederlandse autoriteiten het Duitse verzet nog konden steunen, wilden ze dat niet.

Bert Altena,
Erasmus Universiteit Rotterdam

M. Carlier, *Kinderen van de minne? Bastaarden in het 15e-eeuwse Vlaanderen* (Brussel, 2001) 328 pp. ISBN 90-6569-903-1

Kinderen van de minne? is een van de resultaten van het Vlaamse interuniversitaire samenwerkingsproject 'Stedelijke samenleving in de late Middeleeuwen', opgestart in

1991, waarin een aantal aspecten van de sociale geschiedenis en van het stedelijk netwerk in de Nederlanden gedurende de late Middeleeuwen worden bestudeerd. Binnen dit geheel, het onderzoek heeft voornamelijk betrekking op de Vlaamse steden Brugge en Kortrijk, heeft Myriam Carlier de maatschappelijke positie van onwettige kinderen bestudeerd. Haar belangrijkste doel was enerzijds het ontwikkelen van een verklaringsmodel voor het voorkomen van onwettigheid in de Bourgondische Nederlanden en daarnaast aan te tonen wat de aanwezigheid van onwettige kinderen en de houding tegenover deze kinderen kan zeggen over ideeën omtrent seksualiteit en moraliteit van een samenleving. Voorts wil ze de verschillende factoren die de juridische, sociale, economische en politieke positie van onwettige kinderen beïnvloedden, bepalen en het belang van deze factoren afwegen. In haar onderzoek staan alle actoren die betrokken zijn bij onwettigheid centraal, te weten de natuurlijke ouders, de onwettige kinderen, de Kerk en de wereldlijke overheid. Het gaat onder meer om vragen als: welke was de juridische positie van onwettige kinderen en in welke mate konden ze rekenen op juridische bescherming van hun persoon, van hun bezit en van de relatie tot hun natuurlijke ouders? Hoe reageerde de maatschappij op onwettigheid? Was er sprake van sociale stigmatisering van bastaarden? Hoe voorzagen ze in hun levensonderhoud? Hadden bastaarden de mogelijkheid deel te nemen aan sociale en politieke netwerken?

Om dit scala aan onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden, heeft Carlier haar onderzoek verdeeld in drie deelstudies. In het eerste deel onderzoekt ze de mogelijke verklaringen voor onwettigheid: de zogenoemde 'voedingsbodems'. Hierbij stuit ze al direct op een probleem waar iedere mediëvist die een demografisch onderwerp behandelt mee kampt: gebrekkig bronnenmateriaal. Dit probleem lost ze op door gebruik te maken van een zeer grote variatie aan bronnen waaronder poortersboeken, weesregisters, legitimatiebrieven en baljuwsrekeningen. Daarbij wordt ieder bewijsmateriaal onderworpen aan een uitvoerige bronnenkritiek. Hoewel het haar aan serieel demografisch materiaal ontbreekt, stelt ze, onder meer door alle bronnen naast elkaar te leggen, dat onwettigheid een wezenlijk onderdeel vormde van de laatmiddeleeuwse Bourgondische samenleving. Dit was niet alleen bij de adel het geval – aan het Bourgondische hof waren bastaarden eerder regel dan uitzondering – maar ook bij de burgerij (poorters) en de clerus. De voornaamste oorzaak hiervan zoekt Carlier in de verschillende verwachtingspatronen van het huwelijk bij de verschillende actoren. Het wettige huwelijk had met name tot doel de bescherming van het patrimonium en voortzetting van het nageslacht. Seksualiteit of seksuele trouw stond hier volgens Carlier los van waardoor er een keur aan alternatieve relatievormen bestond zoals concubinaten en voorhuwelijks relaties. Zo leefden vele (minder gegoede) paren lange tijd ongehuwd samen en kregen meerdere onwettige kinderen. Ook het priestercelibaat werd op grote schaal geschonden omdat, zo stelt Carlier, het samenwonen van een priester met zijn dienstmeid door de gemeenschap juist als normaal werd beschouwd daar de nadruk in deze samenleving lag op familiebanden en nakomelingschap.

In het tweede en derde deel van haar boek concentreert Carlier zich op de bastaard zelf en zijn of haar positie in de maatschappij. Daarbij is het tweede deel geheel gewijd aan de juridische kant van onwettigheid. In het erfrecht zaten de nodige discriminaties. Zo mocht een bastaard in principe alleen van zijn moeder erven en mocht een bastaard zelf alleen bezittingen nalaten aan wettige kinderen. Er waren echter de nodige 'achterdeurtjes' waaronder het testament, de schenking of legitimatie zodat het mogelijk buiten deze discriminaties om te handelen. Volgens Carlier werd op grote schaal gebruik gemaakt van deze mogelijkheden door natuurlijke vaders.

Tot slot wordt in het derde deel van *Kinderen van de minne?* de plaats van het onwettige kind binnen de familie nader onderzocht waarin onderscheid wordt gemaakt tussen de residentiele familie (waar groeit het kind op?), de symbolische familie (kreeg een bastaard de familienaam?) en de juridische familie. Terecht stelt Carlier hier dat de vijftiende eeuw beschouwd mag worden als een Gouden Eeuw voor bastarden. Hoewel er op juridisch gebied sprake was van discriminaties was er van sociale stigmatisering allerminst sprake. De meeste kinderen groeiden op bij hun natuurlijke ouders en er was wel degelijk een affectieve band tussen ouders en kind. Bastarden werden zowel in de (bredere) familie als in de maatschappij zonder veel problemen opgenomen.

Myriam Carlier heeft met haar onderzoek een belangrijke bijdrage geleverd aan de al bijna een halve eeuw durende discussie omtrent de geschiedenis van het kind. Deze discussie begon met Philippe Ariès' *De ontdekking van het kind* (vert.) uit 1960 waarin deze stelde dat de middeleeuwse samenleving geen kinderjaren of aparte adolescentiefase kende. Auteurs als Edward Shorter en Lawrence Stone borduurden voort op de ideeën van Ariès en stelden onder meer dat de gevoelsmatige band tussen ouders en kinderen geheel ontbrak in het traditionele gezin. Andere auteurs waaronder Linda Pollock en Alan Macfarlane verwierpen deze stelling en betoogden dat ouderliefde een constante factor vormde in de geschiedenis. Hoewel Carlier slechts één keer kort aan dit debat refereert, schaart ze zichzelf binnen het kamp van Pollock door aan te tonen dat er in de laatmiddeleeuwse Vlaamse stedelijke samenleving zowel sprake was van een relatief vrije partnerkeuze als van een affectieve band tussen natuurlijke ouders en onwettige kinderen. Dit laatste kwam onder meer tot uiting in de duur van sommige buitenechtelijke relaties waarbij meerdere onwettige kinderen erkend werden en waarbij soms uiteindelijk de natuurlijke ouders toch huwden. Wat dit betreft zou de titelvraag 'Kinderen van de minne?' dus zeker positief beantwoord kunnen worden.

Evelien Walhout

Alle G. Hoekema c.s. (ed.), *Geen cel ketent deze dromen. Een dagboek over ideaal en werkelijkheid van de doopsgezinde dienstweigeraar en socialist Cor Inja uit Zaandam, geschreven in gevangenschap van 25 maart tot en met 19 november 1925* (Hilversum: Verloren, 2001) 215 pp. ISBN 90-6550-194-0

In de jaren zeventig kon je in Amsterdam als gewetensbezwaarde voor dienstweigeren hulp krijgen bij de Vereniging Dienstweigerders, maar ook in de Doopsgezinde kerk aan het Singel. Daar huisde de ene week de vrij socialist Al Jongkind van het oude Steunfonds voor Dienstweigerders en de andere week de Doopsgezinde Vredesgroep. De avonden van die groep stonden onder leiding van een bijna afgestudeerd student psychologie en waren anders dan de bijeenkomsten onder leiding van Al, die altijd gelijk had, gericht op het gezamenlijk zoeken naar waarheden in de toelichting die je als gewetensbezwaarde moest schrijven. God en gebod kwamen alleen aan de orde wanneer de gewetensbezwaarde christelijke gronden aanvoerde. Voor het bestuur van de Doopsgezinde Vredesgroep was dat echter niet voldoende en zo verscheen in 1975 op de tweewekelijkse dinsdagavonden Cor Inja helemaal vanuit Baarn om het godsdienstig gehalte van de avonden te verhogen. Hij deed dat door bijbelteksten voor te